

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԱԶԶԻ ՑԵՂԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԽԵԹԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խեթերի պատերազմները Հայաստանի դեմ մ. թ. ա. II հազարամյակի կեսերից³⁰ Խեթական թագավոր Խաթթուաիլիս Գ-ի (շուրջ 1275—1250 թվականները մ. թ. ա.) այսպես կոչված «Ինքնակենսագրության» մեջ³¹ հաղորդվում է, որ մեր տոմարով մ. թ. ա. XVI—XV դարերին համընկնող ժամանակաշրջանում, խեթերին հարևան ցեղերն ու թագավորները, Խեթական պետության թուլացումից օգտվելով, մխրճվեցին նրա տերիտորիայի խորքերը։ Հատկապես հեռու, դեպի հարավ են թափանցել կասկերը, մեծ հաջողություններ են ունեցել նաև նրանցից արևելք ընկած ցեղերը։ Այսպես, Ազգիի մարդիկ ներխուժում են Վերին (կամ Բարձր) երկիրը (Հալիս գետի վերին հոսանքի շրջանը) և «սահման են դարձնում» Սամուխա լեռը, իսկ Իսուվայի մարդիկ, անցնելով նիփրատի աջ ափը, գրավում են Թեգարաման։

Մ. թ. ա. XIV դարի վերաբերյալ պատմական իրադարձությունների մասին համեմատաբար մանրամասն տվյալներ կան, թեև Թուֆխալիաս Գ-ի (շուրջ 1400—1380 թվականները մ. թ. ա.) և նրա որդու՝ Սուպալիուլիումաս Ա-ի (շուրջ 1380—1340 թվականներ մ. թ. ա.) արշավանքների տարեգրությունը, որ կազմվել է վերջինիս որդու՝ Մուրաիլիս Բ-ի (շուրջ 1340—1320 թվականները մ. թ. ա.) հրամանով, մեզ հասել է վթարված վիճակում³²։ Դեռևս Թուֆխալիաս Գ-ին հաջողվել է կարճ ժամանակով հնազանդեցնել Հայասան, իսկ Սամուխան ոչ միայն նվաճել, այլև հենակետ դարձնել դեպի հյուսիս ձեռնարկվող հետագա արշավանքների համար։ Սակայն շուտով Սուպալիուլիումասը, դեռևս թագաժառանգ եղած ժամանակ, ստիպված է լինում պատժել արշավանք ձեռնարկել հայասացիների դեմ։ Բայց ճանապարհին նա հանդիպում է կասկերի տասներկու ցեղերի միացյալ աշխարհազորին և երկարատև պատերազմի բռնվում նրանց հետ։ Կասկերին ետ մղելուց հետո միայն Թուֆխալիաս Գ-ը նորից շարժվում է Հայաստանի դեմ և ընդհարվում նրա թագավոր Կարաննիսի կամ Լաննիսի (անունը պարզ չի ընթերցվում) հետ։ Ճակատամարտը տեղի է ունեցել «Կումմախից ցած»։ Սակայն Թուֆխալիաս Գ-ը, ինչպես երևում է, վճռական հաղթանակի չի հասնում, և խեթերը ստիպված են լինում հետագայում բազմաթիվ նոր արշավանքներ կազմակերպել։

Սուպալիուլիումաս Ա-ի գահակալության շրջանի կարևորագույն իրադարձությունը Միտաննիի դեմ մղված պատերազմն է։ Ըստ երևույթին այդ պատերազմին նախապատրաստվելու շրջանում է տեղի ունեցել խեթերի հաջորդ ընդ-

³⁰ Սույն հատվածի հեղինակ Ի. Մ. Դյակոնովի տեսակետը Հայաստանի տեղադրման և կատարած դերի մասին մանրամասն տե՛ս նրա «Предыстория армянского народа», Ереван, 1968 զրքում։

³¹ Տե՛ս A. Goetze, Die Annalen des Mursilis, „Mitteilungen der Vorderasiatisch—Aegyptischen Gesellschaft“, 38, Leipzig, 1933, էջ 87 և հաջ.։

³² Տե՛ս H. G. Güterbock, The Deeds of Suppilulimas Told by His Son, Mursilis II, „Journal of Cuneiform Studies.“ X, 2—4.

հարումը Հայաստանի հետ, որից հետո պայմանագիր է կնքվել Սուլայիլուլիումասի և Հայաստանի թագավոր Խուկաննասի միջև³³:

Այդ պայմանագրի համաձայն, Հայաստանի թագավորը հավատարմության երդում է տալիս խեթական թագավորին և պարտավորվում ռազմական օգնություն տրամադրել նրան և պահել իրեն հայտնի դարձած խեթական պետական գաղտնիքները (խոսքը, թերևս, Միտաննիի դեմ նախապատրաստվող արշավանքի մասին է) և, բացի այդ, ինչպես ներկայումս, այնպես էլ ապագայում հանձնել խեթական թագավորությունից Հայաստան փախած անձանց: Խեթական թագավորը Խուկաննասին կնուխան է տալիս իր քրոջը և այդ առիթով դրվում են մի շարք ուշագրավ պայմաններ:

«Իմ այն քույրը, որին ես, արևս, տվել եմ քեզ կնուխան, ունի շատ քույրեր, որոնք նրա հետ նույն տոհմից (՝), նույն սերնդից են, իսկ այժմ նրանք նաև քոնն են, որոնց հետևի դու ստացել ես նրանց քրոջը: Բայց հաթի երկրում կա մի կարևոր օրենք՝ «եղբայրը իրավունք չունի մերձենալու իր քրոջը, դա մեղք է: Իսկ նա, ով այդպես վարվի՝ կմեռնի»: Իսկ ձեր երկիրը բարբարոսական է և ձեզ մոտ սովորություն է, որ եղբայրը մերձենա իր քրոջը և իր զարմուհուն: Բայց հաթ-թուսասում դա արգելված է... Եվ խուսափիր պալատական կանանցից... Երբ դալիս է պալատական կինը, հապճեպորեն փախիր և ազատիր նրա ճանապարհը»: Այնուհետև, պատմվում է ում Մարիասի մասին, որը մահապատժի էր ենթարկվել, որովհետև խեթական թագավորը նրան տեսել էր պալատական կնոջը նայելիս: «Եվ երբ դու վերադառնաս Հայաստան, ապա հետագայում դու չպետք է մերձենաս քո եղբոր կանանց, քո քույրերին՝ հաթ-թուսասում դա արգելված է: Եվ երբ դու գաս պալատ (խեթական թագավորի—հեղ.), ապա նման բանը արգելված է: Եվ այլևս կին չվերցնես Ազգի երկրից, իսկ նրան (.), ում դու տիրում ես, նրան օրենքով պետք է համարես քո երկրորդական կինը, նրան գլխավոր կինդ չդարձնես: Եվ ետ վերցրու քո դստերը Մարիասից և տուր նրան եղբորը»:

Այստեղ հիշատակվող Մարիասն, իհարկե, նա չէ³⁴, որը մահապատժի ենթարկվեց հարեմային տիկնոջ հետ զրուցելու համար. ըստ երևույթին դա Խուկաննասի կառավարչակիցն է, քանի որ այնուհետև ասվում է. «Եթե դուք, հայասացիներդ, գալիք օրերում բարեկամաբար պաշտպանեք ինձ (խեթական թագավորին—հեղ.), ապա ես բարյացակամորեն կպաշտպանեմ ձեզ՝ հայասացիներդ, և Մարիասին և Հայաստանի մյուս խնամիներին (մարդկանց) և բարյացակամորեն կպաշտպանեմ ես Հայաստան երկիրը: Իսկ շարունակության մեջ ասվում է, որ այս պայմանագիրը, երկիրն ավերելու սպառնալիքի տակ, պարտագիր է «հայասացիների և Մարիասի համար»:

Քանի որ Մարիասը դիտվում էր որպես «Հայաստանի խնամիներին» գլխավորողը, ապա կարելի է ենթադրել, որ նա Ազգիի առաջնորդն էր, և Ազգին կապված էր Հայաստանի հետ փոխադարձ ամուսնություններով: Ըստ որում, ոչ միայն Հայաստան կին էր վերցնում Ազգիից, և Ազգին՝ Հայաստանից, այլև նրանց մոտ տիրում էր այն սովորությունը, որ ամուսինը իրավունք էր ստանում քննին-

³³ St' J. Friedrich, Staatsverträge des Hatti-Reiches, 2. Teil, „Mittellungen der Vorderasiatisch—Aegyptischen Gesellschaft“, 34,1 Leipzig, 1930, էջ 103 և հւշ.

³⁴ Բայց, հավանորեն, նրա ազգականն է:

րի և իր տոհմի հետ ամուսնական կապերով կապված տոհմի նույն սերնդի մյուս կանանց նկատմամբ: Խեթական թագավորը հակառակվում է այս սովորությանը, նա չի ցանկանում, որ իր քրոջը Հայաստանի թագավորին կնության տալու փաստը վերջինիս իրավունք տար խեթական թագավորական ընտանիքի և հարեմի մյուս կանանց նկատմամբ: Խեթական արքայազուստը պետք է դառնար առաջին կինը, այսինքն՝ Հայաստանի թագուհին:

Հատկանշական է, որ պայմանագրի տեքստում Սուպպիլուլիումասը դիմում է ոչ միայն Խուկաննասին՝ Հայաստանի թագավորին, այլև «Հայաստանի մարդկանց», որ ամենայն հավանականությամբ միջցեղային ժողովն էր կամ ավագների խորհուրդը:

Նույն պայմանագրի տեքստից պարզվում է, որ հայասացիները երկրագործական ցեղ էին, քանի որ նրանց կողմից պայմանները խախտվելու դեպքում խեթական թագավորն սպառնում է ոչնչացնել ի թիվս այլոց «ձեր տները, ձեր դաշտերը (ձեր բնակավայրերը), ձեր խաղողի այգիները, ձեր մարգագետինները, ձեր եղջերավոր անասունները, ձեր ոչխարները...»: Մի այլ տեքստից երևում է, որ Աղդիի զինվորները հետագայում ծառայել են խեթական բանակում որպես մարտակառք վարողներ, հետևաբար նրանց ծանոթ են եղել նաև ձին և մարտակառքը:

Միտաննիի անկումը և Ասուրեստանի ճգնաժամը: Խեթերի գլխավոր թեզնամին, սակայն, մնում է Միտաննին: Սուպպիլուլիումասը պատերազմ է սկսում Միտաննիի դեմ: Հարձակումը տեղի է ունենում հյուսիսից, Վեիրին նեփրատի հովտով, ըստ երևույթի՝ Թեգարամալի վրայով:

Իրադարձություններն սկսվում են խեթերի և Իսուվայի ընդհարումից, իսկ առիթ է ծառայում այն հանգամանքը, որ Իսուվա են փախչում բռնի կերպով խեթական տերիտորիայում բնակեցված մարդիկ: Նրանց հետապնդելով, այստեղ է ներխուժում խեթական զորքը, և փախստականները խույս տալով, գնում են Հայաստ: Տիրանալով Իսուվային Սուպպիլուլիումասը նեփրատով շարժվում է ցած, հարձակվելով Միտաննիի գլխավոր կենտրոններին՝ Կարքեմիշի և Վաշշուգանեի վրա: Բացի այդ, խեթերը ռազմական դաշինքի մեջ են մտնում Ալդիի կառավարչի հետ և հնարավորություն ստանում ավելի ազատ գործելու: Մասնավորապես, գրավվում է Կուտմար³⁵ ամրոցը, որ իսուվական կամ միտանական էր, և հանձնվում Ալդիին³⁶: Խեթերի առաջ բացվում է միտանական հարժավայրերի ճանապարհը:

Պատերազմը Միտաննիի դեմ երկարատև եղավ և հանգեցրեց այդ թագավորության լիակատար ջախջախման, դարձնելով նրան խեթերի վասալը: Խեթերի կողմից Կարքեմիշը գրավվելու հետևանքով շրջապատման մեջ է ընկնում նաև Կիզվատնան, որը շուտով վեր է ածվում խեթական թագավորության ինքնավար մարզի:

Միտաննիի ջախջախումը Աշշուրի կառավարիչ Աշշուրուբալլիտ Ա-ին հնարավորություն է տալիս ընդարձակելու իր տիրույթները: Խեթական տեքստերից

³⁵ Ըստ է. Ֆորերի՝ ներկայիս Կոնստանդնուպոլիսի Բալուկի 18 կմ հեռու (նույնական չէ ասուրական Կուլիմերիին, որը գտնվում է Շուպրիայում):

³⁶ Տե՛ս E. F. Weidner, Politische Dokumente aus Kleinasien, 1, „Boghazköi—Studien“, VII, Leipzig, 1923, № 1, հմտ. № 4:

մեկը հաղորդում է, որ «Միտաննին այլևս գոյություն չունի, Աշշուրի և Ալշեի (Ալզի) մարդիկ բաժան-բաժան արեցին նրան»³⁷, ըստ երևույթին, Ալզիին բաժին են ընկնում Վերին Եփրատի հովտի ստորին մասի և Հայկական Տավրոսի նախալեռները՝ Տիգրիսի ձախ ափին ընկած շրջանները, իսկ Ասորեստանին՝ Հյուսիսային Միջագետքի արևելյան մասը և Վերին Տիգրիսի աջափնյա մասը։ Միտաննիից մնաց փոքրիկ միջուկը միայն, Հետագայում Ասորեստանի թագավոր Ադադներարի Ա-ը (շուրջ 1310—1280 թվականները մ. թ. ա.) ոչ միայն ամրապնդում է իր դիրքերը Վերին Տիգրիսի հովտում (Կադմուխի կամ Կուդմուխի երկիրը) և տիրանում Տայրա և Իռիդա³⁸ ամրոցներին՝ նրա վերին հոսանքի շրջանի հյուսիսում ու հարավում, այլև որոշ ժամանակով գրավում է Վաշշուգանեն և ելք ստանում դեպի Եփրատը՝ Կարքեմիշի մոտ։ Այսպիսով, Ասորեստանը դառնում է մեծ տերություն, որը շրջակա ցեղերի համար ավելի մեծ վտանգ էր ներկայացնում, քան նախկինում՝ Միտաննին։

Մուրսիլիս Բ-ի պատերազմը Հայաստայի դեմ։ Միտաննիի ջախջախումը մեծ հաղթանակ էր խեթերի համար և նրանց հնարավորություն էր տալիս նվաճել Ասորիքն ու մրցակցել Եգիպտոսի հետ, բայց Սուպպիլիումասի և հիմնական խեթական ռազմական ուժերի երկարատև բացակայության հետևանքով անշատովում են խեթական պետության ծայրագավառները Փոքր Ասիայում։ Այսպես, կասկերը վերսկսում են իրենց հարձակումները խեթական տերիտորիայի վրա, և խեթերը հարկադրված են լինում շատ տարիներ վատնել նրանց ասպատակությունների հետևանքները վերացնելու համար։

Երբ Մուրսիլիս Բ-ը զբաղված էր կասկերի երկրի առաջնորդ Տիպիայի դեմ պայքարելով, Աղզիի առաջնորդ Աննիասը (Մարիասի որդին) հարձակվում է խեթական Տանկուվա շրջանի վրա և այնտեղից գերիններ ու անասուններ տանում Հայասա³⁹, Աննիասը մերժում է դրանք վերադարձնելու Մուրսիլիսի պահանջը, որի հետևանքով խեթերը պատերազմ են սկսում և պաշարում ազդիական Ուրա անառիկ ամրոցը։ Հիմնական պատերազմական գործողությունները ծավալվում են հաջորդ տարիներին։ խեթական զորքերը ղեկավարում է թագավորի եղբայրը, քանի որ ինքը Մուրսիլիսը զբաղված էր մյուս սահմանների վրա մղվող պատերազմով։ Հայասացիները սկզբում խոստանում են հանձնել գերիներին, բայց խոստումը չեն կատարում, պատճառաբանելով, թե խեթերն էլ չեն վերադարձրել հայասացի գերիներին։ Պատերազմական գործողությունները ձգձգվում են և հայասացիները գրավում են խեթական Իստիտինա ամրոցն ու պաշարում Կաննուվարան։ խեթերն օգնություն են ուղարկում 10.000 հետևազոր և 700 մարտակառք, բայց նրանց հիմնական ուժերը կաշկանդված էին Եփրատի ափին, Կարքեմիշի մոտ, որին սպառնում էր Ասորեստանի թագավորը։ Պատերազմի հայասական ռազմաբեմում խեթերն ստիպված են լինում նահանջել դեպի Թեգարամա, և նրանց պետությունից անջատվում են վերին Հալիսի հովտում գտնվող մի շարք շրջաններ։

Պատերազմի չորրորդ տարում միայն (իր գահակալության տասերորդ տարում) Մուրսիլիս Բ-ը անձամբ է դուրս դալիս ընդդեմ Աղզիի։ Հայասացի-

³⁷ Նույն տեղում։

³⁸ Sk'n „Reallexicon der Assyriologie“, I, ed. E. Ebeling und B. Meissner, Berlin, 1928, էջ 281 և հաջ.։

³⁹ Sk'n A. Goetze, Die Annalen des Muršiliš, էջ 95—97.

ները վազվում են լեռնային ամրոցներում, մտադրություն ունենալով գիշերները հարձակվել անցնող խեթական զորքի վրա: Սակայն Մուրսիլիսը, լեռնային ամրոցների մեծ մասը թիկունքում թողնելով, դուրս է գալիս Առիպասյի մոտ և գրավում այն, իսկ այնուհետև անմիջապես շարժվում է դեպի Դուկկամա, որը գտնվում էր, հավանաբար, Ազգիում: Դուկկամայի բնակիչները հանձնվում են հաղթողի ողորմածությանը, և Մուրսիլիսը 3000 ազգիացի վերցնում է իր բանակը որպես հետևազորայիններ և կառավարներ: Բանակցությունները վարվում են ոչ թե Ազգիի «թագավորի», այլ ավագների խորհրդի հետ: Երկիրը մտցվում է խեթական պետության կազմի մեջ, Հետագա բանակցությունները վարում են ոմն Մուտտիսի՝ հալիմանա ամրոցի կառավարչի հետ, որի միջոցով Մուրսիլիս Բ-ը կարողանում է հաջողացնել 1000 խեթ զորիների վերադարձը⁴⁰:

Սակայն խեթերը չեն կարողանում հնազանդության մեջ պահել Ազգին ու Հայասան⁴¹: Շատ անկայուն էր նրանց ազդեցությունը նաև Իսուվայում և մերձեփրատյան մյուս երկրներում:

Մեզ հասած նամակից դատելով⁴², Ալզին շարունակում է հարձակումը Միտաննիի վրա, դաշնակցած խեթերի հետ, և Ալզիի թագավորը որոշ ժամանակով նույնիսկ գրավում է Միտաննիի գահը:

Մի շարք վավերագրերից երևում է, որ մ. թ. ա. XIV—XIII դարերի սահմանադիրում Հայկական լեռնաշխարհի երկրները դաշինքի մեջ էին խեթական թագավորության հետ, բայց նրա կազմի մեջ չէին մտնում:

Խեթերը և Վեդիե Նիքատի ճովաի երկրները մ. թ. ա. XIII դարի վերջին: Ինչպես երևում է, մ. թ. ա. XIII դարի կեսերին խեթերը Հայկական լեռնաշխարհի վրա չէին արշավում: Հավանաբար Ասորեստանի կողմից սպառնացող վտանգի ուժեղացումը⁴³ հարկադրում է վերինեփրատյան հովտի ցեղերին խեթական թագավորության հետ դաշնակցային հարաբերություններ պահպանել:

Պահպանվել է խեթական թագավորության պայմանագիրը Պախիուվայի, Իսուվայի և այլ շրջանի մյուս երկրների հետ⁴⁴: Այդ պայմանագիրը կնքող խեթական թագավորի անունը վավերագրում չի պահպանվել, բայց, հավանաբար, խեթական պետության վերջին թագավորներից մեկն է, գուցե Առնուվանտասը (շուրջ 1220—1190 թվականները մ. թ. ա.): Այս պայմանագիրը մի կարևոր աղբյուր է, որը հնարավորություն է տալիս պատկերացում կազմելու Հայկական լեռնաշխարհի հետ խեթերի ունեցած հարաբերությունների մասին՝ խեթական թագավորության անկման նախօրյակին:

Ազգի—Հայասա միությունը, ըստ երևույթին, տրոհվել էր, քանի որ

⁴⁰ Հավանաբար այս ժամանակներին է վերաբերում խեթերի և հայասացիների պայմանագրի BO 3281 հատվածը:

⁴¹ Պահպանվել է խեթական մի կառավարչին ուղղված հրահանգի տեքստը, որ վերաբերում է, հավանաբար, մ. թ. ա. XIII դարի վերջին: Այդ հրահանգում Հայասան, Կասկերի երկրի և Լուկկայի (Լիկիա, հարավ-արևմտյան Փոքր Ասիայում) հետ միասին հիշվում է օտար, թշնամական երկրների շարքում:

⁴² S^h u Kellschrifttexte aus Boghazköi, I, № 20.

⁴³ S^h u H. M. Дьяконов, Предыстория армянского народа, էջ 97 և հաջ.

⁴⁴ S^h u Kellschrifturkunden aus Boghazköi, XXIII, № 72, O. R. Gurney, Mita of Paḫ-iuwa, „Annals of Archaeology and Anthropology, University of Liverpool“, XXVIII, 1948.

տեքստում նրա մասին հիշատակություն չկա, իսկ Դուկկամա, Կումմախա և Պաթթեյարիկկա «քաղաքներն» ու շրջանները, որոնք նախկինում ենթարկվում էին հայասացիներին, այժմ գործում են ինքնուրույնաբար: Պախսովա և Իսովա երկրները խեթական թագավորության հետ կապված են վասալական-դաշնակցային կապերով և պարտավոր են խեթերի պահանջով զորամասեր տրամադրել նրանց:

Սակայն, երբ խեթական թագավորը արշավանք է կատարում Կումմախայի դեմ, Պախսովայի թագավորը՝ Միտասը, որն ամուսնացած էր խեթերի հակառակորդի դստեր հետ, ոչ միայն չի կատարում իր պարտավորությունները, այլև թաքցնում է խեթերից թշնամի փախստականներին և մարդիկ ու անասուններ հափշտակում խեթերի դաշնակից Իսովայի տերիտորիայից: Միտասի հետ գործում էր ևս մեկ առաջնորդ՝ ոմն Կալիմունաս: Սակայն խեթերի հաջողությունները «Պախսովայի մարդկանց» (ժողովրդական ժողով) ստիպում են հաշտություն կնքել: Խեթերի թագավորը Պախսովայի մարդկանց պարտավորեցնում է իրեն հանձնել Միտասին ու Կալիմունասին՝ նրանց բոլոր ազգականների հետ և ողջ ունեցվածքով, ինչպես նաև վերադարձնել փախստականներին և հատուցել Իսովայի կորուստները: Պախսովայի մարդկանց կողմից այս պայմանագիրը չկատարելու դեպքում խեթական թագավորը նրանց հարևաններին հրամայում է այդ ամենը նրանց անել տալ ուժի միջոցով: Խեթերից կախում ունեցող հարևանների թվում հիշվում են Արիխպիցին, Պաթթեյարիկկայի (կամ Իսմերիկկայի՝ տեքստում անունը վնասված է) կառավարիչը և Տուկկամայի կառավարիչ Ախսիասը: Միաժամանակ, այդ նույն պայմանագրի համաձայն, խեթական թագավորության հպատակության տակ են անցնում Պախսովան, Իսովան, Յուխման, Մալդիան, (Պաթթեյա)րիկան կամ (Իսմե)րիկկան ու ևս մի երկիր, հավանաբար՝ Խուրրի, այսինքն՝ կամ Միտաննիի հյուսիսային մնացորդը, կամ Ալզին: Այս բոլոր երկրների համերաշխ կերպով խեթերին հպատակվելը բացատրվում է, հավանաբար, Ասորեստանի կողմից սպառնացող վտանգով:

Այսպիսով, մ. թ. ա. XIII դարի վերջերին Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջաններում կային բազմաթիվ ցեղեր ու ցեղային միություններ, որոնք գտնվում էին նախնադարյան համայնական կարգերի վերջին՝ ռազմական դեմոկրատիայի փուլում: Որոշ վայրերում արդեն սկսել էին ձևավորվել դասակարգային հասարակությունը և պետական կազմավորումները որպես քաղաք-պետություններ (Տիգրիսի և Եփրատի վերին հոսանքի որոշ քաղաք-պետություններ) կամ որպես ոչ մեծ թագավորություններ (Ալզի): Ամենայն հավանականությամբ գոյություն ունեին նահապետական մեծ ընտանեկան համայնքներ և նրանց միավորումներ, ինչպես ավելի հարավային խուրրիական շրջաններում. պահպանվում էին նաև նախնադարյան հասարակության արխայիկ սովորույթների մնացուկներ (օրինակ, «թագուհիների» դերը, իսկ հայասացիների մոտ՝ ամուսնու իրավունքը քենիների նկատմամբ): Ստրկությունն արդեն հայտնի էր, բայց թույլ էր զարգացած: Միտաննիի ավանդույթները պահպանած շրջանները արդեն ժանոթ էին սեպագրին, որի հետևանքով խեթա-խուրրիական դիվանային և տարեգրային ավանդները կարողացան հետագայում ընկալվել Ուրարտու պետության մեջ: